

بازخوانی اندیشه اجتماعی و فلسفی لایب نیتس در آینه آثار پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۴/۰۳

تاریخ تأیید: ۱۴۰۰/۰۶/۰۲

سید محمد مهدی شرف الدین *

چکیده

لایب نیتس یکی از فلاسفه عقل گرای قرن ۱۷ میلادی است که اغلب با نظریات فلسفی مشهوری همچون موندولوژی، هماهنگی پیشین بنیاد و جهان‌های ممکن شناخته می‌شود. او به دلیل مسئولیت‌های سیاسی که در دربار آلمان برعهده داشته، آثار زیادی را از خود به جا گذاشته و اکثر نوشته‌هایش از دو مشکل اجمال گویی و دشواری بی بهره نیستند. برخلاف خود لایب نیتس، بعد از مرگ او، آثار و پژوهش‌های زیادی تحت عنوان کتاب، مقاله و پایان نامه حول اندیشه او در جهان و ایران نگاشته شده که می‌توان آنها را به دو دسته کلی آثار فلسفی و غیرفلسفی تقسیم کرد. آثار فلسفی به تشریح نظریات لایب نیتس در حوزه فلسفه و متافیزیک پرداخته و آثار غیرفلسفی، نظرات وی در زمینه‌های مختلفی همچون سیاست، اخلاق و حقوق را پی گرفته‌اند. البته از لحاظ هدف پژوهش این آثار در یک رده نیستند چرا که برخی از آنها به هدف تأیید نظرات لایب نیتس، برخی دیگر به دنبال نقد مبانی او و عده ای دیگر به سراغ تطبیق نظریات وی با دیگر اندیشمندان و فلاسفه رفته‌اند. با تطور بین این آثار به راحتی می‌توان فهمید که اولاً شاخص ترین اساتید لایب نیتس شناسی در کشورمان کدام اساتید هستند و ثانياً چه حوزه‌هایی از اندیشه لایب نیتس کمتر از بقیه مورد توجه قرار گرفته است. اگرچه در مورد نظریات فلسفی و غیرفلسفی لایب نیتس آثاری نگاشته شده ولی هیچ اثری تاکنون به تبیین ابتدای اندیشه‌های غیرفلسفی او بر مبانی فلسفی اش نپرداخته و ارتباط درون گفتگویی آنها را مورد بررسی قرار نداده است. از این رو انجام تحقیقی با موضوع کشف تاثیر مبانی فلسفی لایب نیتس در اندیشه‌های غیرفلسفی او، کاری ضروری و با اهمیت جلوه می‌کند.

واژه‌های کلیدی: لایب نیتس، آثار پژوهشی، فلسفه، اندیشه اجتماعی، موندولوژی.

مقدمه

در بین فلاسفه مغرب زمین همواره نام‌های آشنایی همچون افلاطون، ارسطو، و کانت بر سر زبان‌ها می‌چرخد. در این بین یکی از مهمترین فیلسوفانی که با تاثیر پذیری از گذشتگانی مثل ارسطو در اندیشه فلاسفه بعدی خود همچون کانت منشا اثر بوده، و در عین حال، چندان که باید مطرح نشده است، گوتفرید لایب‌نیتس^۱ است. لایب‌نیتس یکی از فلاسفه عقل‌گرای قرن هفدهم میلادی است که نظریه‌های فلسفی مهم او همچون مونادولوژی، هماهنگی پیشین بنیاد و جهان‌های ممکن برای اهل علم و فلسفه ناآشنا نیست. او نه تنها در فلسفه بلکه در بسیاری از عرصه‌های علمی مثل ریاضیات، مهندسی، معماری، حقوق و حتی زیست‌شناسی صاحب نظر بود. لایب‌نیتس در سال ۱۶۴۶ در لایپزیک آلمان چشم به جهان گشود و بعد از سالها تحصیل در رشته حقوق، راه خود را برای ورود به دربار پادشاهی را پیدا کرد. او همچنین به صورت شخصی مطالعات فلسفی و ریاضی را در پیش گرفته و در این دو رشته نیز نظراتی را مطرح کرد. او در نهایت در سال ۱۷۱۶ در ۷۰ سالگی فوت کرده و مکتب فلسفی نوپای خود را به دست شاگردانی همچون کریستین وُلف سپرد.

آثار به جا مانده از لایب‌نیتس

همانطور که بیان شد لایب‌نیتس در حوزه‌های مختلف علمی همچون فلسفه، ریاضیات، حقوق، سیاست و حتی اخلاق صاحب نظر بوده ولی به دلیل فعالیت‌های شغلی خود که اغلب سیاسی بوده‌اند، نتوانسته در بسیاری از زمینه‌ها، کتاب یا نوشته منسجمی را از خود بر جای بگذارد. او اکثر نوشته‌های خود را به زبان لاتینی، فرانسوی و ایتالیایی نوشته ولی به زبان آلمانی یعنی زبان مادری خود اثری نوشته

---

1. Gottfried Wilhelm Leibniz.

است چرا که معتقد است زبان آلمانی واژگان غنی برای ترجمه فلسفه‌های بیگانه مثل یونانی را ندارد ولی زبان فرانسوی و ایتالیایی این واژگان را دارا می‌باشند (صانعی دره بیدی، ۱۳۸۳، ۳۷). متون علمی لایب نیتس بیشتر به زبان لاتینی، بحث‌های فلسفی او به زبان فرانسه و نوشته‌های تاریخی‌اش عمدتاً به زبان ایتالیایی است. او از سال ۱۶۸۴ به بعد در مجله مُتبحران لاپیزیک چند نوشته و مقاله به چاپ رسانده و همین کار را از سال ۱۶۹۱ به بعد در روزنامه دانشمندان فرانسه تکرار کرده است (صانعی دره بیدی، ۱۳۸۳، ۱۲۳). لایب نیتس در سال ۱۶۹۵ تصمیم گرفت تا برای اولین بار شرح منظمی از نظریات فلسفی خود را در این مجله فرانسوی منتشر کند. او این اثر را نظام جدید طبیعت و همپوندی جواهر نامگذاری کرد و به سرعت توانست توجه بسیاری از اهل فن و دکارت شناسان اروپای قاره ای را به خود جلب کند (جالی، ۱۳۹۱، ۵۳).

اگرچه که هیچ یک از آثار لایب نیتس در فلسفه غرب شاهکار محسوب نمی‌شود؛ ولی وسعت و دامنه اطلاعات علمی و فلسفی او به گونه‌ای است که کمتر می‌توان اندیشمندی مانند آن در جامع بودن و پیچیدگی آثار پیدا کرد. همین پیچیدگی باعث شده تا برخی از شارحان لایب نیتس مثل راسل از دو فلسفه عمومی و خصوصی در افکار او سخن بگویند (معین، ۱۳۹۵، ۴). راسل با نگارش کتاب شرح انتقادی فلسفه لایب نیتس در سال ۱۹۰۰ در واقع قرن ۲۰ و فلاسفه انگلیسی زبان را با آرای لایب نیتس آشنا کرد. این کتاب تاثیرات مثبتی در جهت اعتلای شخصیت لایب نیتس در جوامع علمی مخصوصاً در حوزه منطق داشت (جالی، ۱۳۹۱، ۳۶۴). غیر از دو کتاب معروف گفتار در مابعدالطبیعت و مونا دولوژی و همچنین چندین مقاله کوتاه، اکثر نوشته‌ها و آثار لایب نیتس بعد از مرگ او در اروپا منتشر شده است. آکادمی برلین در سال ۱۹۲۳ با جمع آوری تمام آثار لایب نیتس، سعی بر آن داشت تا آنها را در ضمن ۴۰ جلد به چاپ برساند که البته این امر به دلایل سیاسی و غیر علمی

متوقف شد (الکساندر، ۱۳۸۱، ۴۸). به طور کلی می‌توان مصنفات لایب نیتس را به سه دسته تقسیم کرد (صانعی دره بیدی، ۱۳۸۳، صص ۳۰ تا ۳۳):

۱. نامه‌ها: حدود ۱۵ هزار نامه از لایب نیتس به جا مانده که اغلب آنها خطاب به آرنو، کلارک^۱ و هوینگنس است.

۲. مقالات: بیشترین نوشته‌های لایب نیتس را مقالات او تشکیل می‌دهند.

۳. کتاب‌ها: لایب نیتس کتاب‌های زیادی دارد که مونا دولوژی و گفتار در مابعدالطبیعت از مهمترین آنهاست (جالی، ۱۳۹۱، ۴۹). البته او دو کتاب پرحجم دیگر نیز دارد. یکی مقالات جدید که در جواب جان لاک نوشته و دیگری عدل الهی که در جواب بیل نوشته است. بقیه کتاب‌های او نیز با تعداد صفحات کمتر و حاوی موضوعات متنوع بسیاری است. طبق اطلاعات کتاب‌شناسی که در سال ۱۹۳۷ از آثار لایب نیتس در آلمان پخش شد، ۹۰۰ کتاب از او وجود دارد که به عنوان برخی از آنها اشاره می‌کنیم (مجتهدی، ۱۳۸۸، ۱۱۸):

۱- تاملات در شناخت حقایق و معانی.

۲- درباره مفهوم عدالت در قضاوت.

۳- اگر ماهیت اجسام مبتنی بر امتداد نباشد.

۴- فلسفه اولی و مفهوم جوهر.

۵- نظام جدید طبیعت و ارتباط میان جواهر.

۶- درباره طبیعت بدون تاکید بر مخلوقات.

۷- تحقیقات جدید در فاهمه انسانی.

۸- منشا حیات.

---

۱. لایب نیتس در همان عصر نیوتون متوجه مفاسد نظریه فلسفه طبیعی و الهی او شده و با شاگرد او یعنی کلارک به بحث و گفتگو درباره موضوعاتی همچون جبر و اختیار و زمان و مکان پرداخت ولی در واقع می‌توان گفت که اینها مکاتبات خود نیوتون با لایب نیتس است چرا که کلارک به دستور نیوتون این نامه‌ها را جواب می‌داده است (الکساندر، ۱۳۸۱، ۱۱).

پژوهش‌ها درباره نظریات لایب نیتس

علیرغم اینکه خود لایب نیتس آثار زیادی را از خود منتشر نکرده، بعد از مرگ او در مورد نظریات فلسفی و علمی‌اش کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌های زیادی نگاشته شده که در این تحقیق به برخی از آنها اشاره خواهد شد. در حوزه علوم انسانی در ایران تاکنون صرفاً نظریه‌های فلسفی لایب نیتس طرح و بررسی شده و کمتر کسی را می‌توان یافت که با آراء و نظریه‌های غیرفلسفی لایب نیتس در حوزه‌های مختلف علوم انسانی مثل جامعه‌شناسی، روانشناسی، حقوق، سیاست و اخلاق آشنا باشد. یکی از علل این مساله، عدم آشنایی با منابع و آثار پژوهشی موجود در موضوع اندیشه‌های اجتماعی و فلسفی لایب نیتس است. در تحقیق حاضر تلاش شده تا با معرفی اجمالی مهمترین منابع حول اندیشه لایب نیتس، آثار پژوهشی موجود در این حوزه گردآوری شوند. قبل از پرداختن به این آثار باید این را متذکر شد که از بین منابع موجود در مورد لایب نیتس و اندیشه‌های او، مقاله «لابینیتز» نوشته آقای ذبیح الله مجاهد (منتشر شده در سال ۱۳۵۲) به عنوان قدیمی‌ترین اثر و مقاله «بررسی تطبیقی جبر و اختیار از دیدگاه لایب نیتس و علامه طباطبایی» نوشته لیلی خیدانی (منتشر شده در سال ۱۳۹۹) به عنوان جدیدترین اثر شناخته خواهند شد. علاوه بر این برای آشنایی اجمالی و جامع پژوهشگران داخلی با افکار لایب نیتس بهترین اثر موجود، مقاله مختصری است که چند لایب نیتس شناس ایرانی یعنی آقایان کریم مجتهدی، منوچهر صانعی دره بیدی، عبدالله صلواتی و مهدی شجاعی آن را با عنوان آشنایی با لایب نیتس نگاشته و در شماره ۶۴ کتاب ماه فلسفه در سال ۱۳۹۱ به چاپ رسانده‌اند.

به طور کلی آثار پژوهشی موجود حول اندیشه لایب نیتس را می‌توان در دو دسته

کلی تفسیم کرد:

آثار غیر فلسفی

برخی از آثار پژوهشی موجود، به نقل اندیشه‌های غیرفلسفی لایب نیتس پرداخته اند که در ذیل بدانها اشاره می‌شود:

۱- کتاب لایب نیتس و امر سیاسی، عادل مشایخی، تهران، نشر نی، ۱۳۹۸.

این کتاب تازه ترین اثری است که در توضیح اندیشه‌های لایب نیتس نگاشته شده است. نویسنده در طی یک دوره درس گفتار، سعی کرده تا نظریه‌های سیاسی لایب نیتس را این بار از دل منطق مورد نظر او استخراج نماید. ایشان با بهره گیری از منطق دیفرانسیل (که برای اولین بار توسط لایب نیتس مطرح شده است) سعی کرده تا نشان دهد که نسبت‌های اجتماعی و سیاسی بین مردم جامعه و ممالک مختلف، همانند نسبت‌های محضی که بین اعداد و یا مقولات زبانی وجود دارد، دو عنصر وحدت و هماهنگی پیشین بنیاد را با خود یدک می‌کشند. و به همین دلیل است که لایب نیتس سعی داشته تا تمام کشورها را با یکدیگر متحد کرده و زبان واحدی را برای آنها پی ریزی کند. این کتاب، در عین اینکه اصلی ترین منبع مورد استفاده پژوهش حاضر شمرده می‌شود؛ از دو جهت اساسی ضعف دارد: اولین مشکل کلی گویی و عدم اشاره به جزئیات و مصادیق اجزای نظریه‌های لایب نیتس است. دومین مشکل عدم توجه به مبانی فلسفی و غیر فلسفی یا مبانی غیر معرفتی موثر در اندیشه‌های لایب نیتس است. در عین حال، کار جناب مشایخی به عنوان اولین پژوهش در حوزه ی نظریه‌های سیاسی لایب نیتس در ایران، بسیار قابل ستایش و تحسین است.

۲- کتاب نوشته‌های سیاسی لایب نیتس، هیمن برین، ترجمه محمد مهدی اردبیلی، تهران، نشر روزبهان، ۱۳۹۶.

هیمن برین با جمع آوری نامه‌هایی که لایب نیتس در دوران مسئولیت و سیاست ورزی خویش به افراد مختلف نوشته، سعی کرده اندیشه‌های سیاسی او را استخراج نماید. به طور کلی، سه موضوع اساسی در این کتاب و در لابلای نامه‌های مختلف

لایب نیتس به چشم می خورد. اولین مساله نحوه جریان دهی قانون طبیعی (ریاضی) در قوانین سیاسی و اجتماعی جوامع انسانی است. دومین مساله پرداختن به سبک زندگی مطلوب برای رسیدن به خرسندی و سعادت نهایی است و سومین مساله ذکر مشخصات آرمانشهر یا همان شهر خداست. این کتاب نیز همچون مورد قبل یکی از اصلی ترین منابع مورد استفاده در پژوهش حاضر است. در این اثر نیز ما با دو اشکال اساسی مواجهیم: اولین اشکال اینکه این کتاب صرفا به ترجمه نامه‌های سیاسی لایب نیتس پرداخته و شرح و تفسیری از آنها ارائه نداده است. دومین اشکال اینکه به صورت گزینشی با نظریه‌های سیاسی لایب نیتس مواجهه شده و صرفا بخشی از نامه‌های او که باب طبع نویسنده و مترجم بوده را به مخاطبان معرفی کرده است.

3- Alberto Artosi, *Leibniz: Logico- Philosophical Puzzles in the Law*, 2011, springer.

یکی دیگر از آثاری که به شمه‌ای از اندیشه‌های اجتماعی لایب نیتس پرداخته است، کتاب پازل‌های منطقی-فلسفی در قانون نوشته آلبرتو آرتوزی و دیگران است. این کتاب از نحوه ورود اندیشه‌های منطقی و فلسفی به حوزه ی قانون گذاری و سیاست شروع کرده و در ادامه سعی کرده تا نظریه‌های فلسفی لایب نیتس را به این حوزه ربط دهد. از آنجایی که لایب نیتس سالهای زیادی از عمر خویش را در دربار حکومت گذرانده می‌توان انتظار داشت که نظریه‌های حقوقی و قانونی متقن و در خور توجهی را از او در این کتاب شاهد باشیم.

4- Marcelo dascal, *The Art of Controversies*, 2008, springer.

تاریخ نگاری لایب نیتس نیز تقریبا همچون حوزه فلسفی او بسیار غنی و پرمحتواست؛ اگرچه در ایران، تاکنون به ترجمه آثار تاریخی وی پرداخته نشده است. یکی از آثار نسبتا قابل توجه در این حوزه کتاب «هنر تمدن ها» نوشته ی مارسلا داسکال است که در سال ۲۰۰۸ به چاپ رسیده است. این کتاب اگر چه سویی ی سیاسی و حقوقی دارد ولی به خوبی تاریخ ملت‌ها و حکومت‌های آلمان و دیگر ملل

اروپایی را به تصویر کشیده است. لایب نیتس در آثار خود سعی کرده نقاط قوت و ضعف حکومت‌های مختلف در طول تاریخ را برجسته کرده و نحوه بهره‌گیری از وضعیت آنها در جوامع مدرن را بررسی کند.

5- Roger Berkowitz, *Leibniz and the Modern Legal Tradition*, 2005, Harvard university press.

یکی دیگر از آثاری که در حوزه اندیشه‌های اجتماعی لایب نیتس به صورت عام و در حوزه حقوق اجتماعی به صورت خاص تدوین یافته کتاب «لایب نیتس و حقوق مدرن» است. نویسنده در این کتاب ابتدا به نقل تاریخ و قوانین ملل گذشته از زبان لایب نیتس پرداخته و سپس طرح پیشنهادی او را متناسب با مبانی دوران روشنگری توضیح می‌دهد. آزادی، تساهل و تسامح و اخلاقی شدن حوزه قوانین از مهم‌ترین مسائل این طرح است.

۶- مقاله اخلاق و حقوق انسانی از دیدگاه لایب نیتس، امرالله معین، دوفصلنامه حقوق بشر، شماره ۱۱، بهار و تابستان ۱۳۹۰.

این مقاله از معدود منابع فارسی در حوزه اندیشه‌های اجتماعی لایب نیتس است. نویسنده سعی کرده با استفاده از حقوق طبیعی که لایب نیتس برای انسان قائل است و حقوق اجتماعی او را بر پایه آن بنا نهاده است؛ بی پایه و اساس بودن مبنای انسان مدارانه‌ی حقوق بشر در جهان کنونی را نشان دهد. در این مقاله عنصر اصلی دیدگاه حقوق اجتماعی لایب نیتس یعنی عدالت در جامعه بسیار برجسته شده و بر همین اساس طرح جامعه‌ی آرمانی لایب نیتس یا همان جامعه اخلاقی مورد نظر وی، توضیح یافته است.

۷- مقاله رستنگاه زیبایی‌شناسی مدرن از دیدگاه لایب نیتس، مسعود علیا و مانی رشتی پور، دوفصلنامه پژوهش فلسفی، شماره ۲۰، بهار و تابستان ۱۳۹۶.

در حوزه هنر و زیبایی شناسی اجتماعی لایب نیتس نیز حرف‌های مهمی مطرح است که متاسفانه تا سال ۱۳۹۶ در ایران کسی به آنها نپرداخته بود. این مقاله که در حوزه فلسفه ی هنر لایب نیتس نگاشته شده، به نظریه‌های این فیلسوف در مباحث زیبایی شناسی و هنر پرداخته است. این بخش نیز علاوه بر مبتنی بودن بر مبانی فلسفی او، قابلیت به اجرا در آمدن در آثار هنری و رسانه‌های امروزی را نیز دارد. شایان ذکر است که نظریه‌های غیر دینی لایب نیتس در حوزه هنر نیاز به نقد جدی دارد که این مقاله از عهده آن برنیامده است.

۸- مقاله از نیرو تا قدرت: سرریز شدن امر طبیعت در جامعه، حامد کیا، فصلنامه جامعه، فرهنگ و رسانه، شماره ۷، تابستان ۱۳۹۲

نیرو و قدرت طبیعی انسان که در عنصر اختیار او متبلور است همواره انسان را به سمت ترجیح نظریه‌های آزادی حقوقی در اجتماع کشانده و این دورا بر هم مبتنی ساخته است. در این مقاله نویسنده سعی کرده تا با استفاده از تفاوت میان دو جنبه قدرت طبیعی انسان و حقوق اجتماعی وی در کلام لایب نیتس، اثبات کند که این دو از یکدیگر منتج نشده و در جامعه باید قدرت و اختیار مشخص و محدودی برای افراد در نظر گرفته شود البته تا جایی که به قدرت طبیعی آنها لطمه نخورد.

آثار فلسفی

درصد زیادی از آثار موجود، به نقل مباحث فلسفی و مبانی فلسفی لایب نیتس پرداخته اند. این دسته از آثار خود به دو بخش تقسیم می‌شوند:

آثار توصیفی

از جمله این آثار، می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

۱- کتاب لایب نیتس و مفسران فلسفه او، کریم مجتهدی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۹۰.

از جمله آثار تدوین یافته در مورد اندیشه‌های فلسفی لایب نیتس، کتابی است که توسط دکتر مجتهدی تدوین شده و متضمن شش نوع تفسیر از فلسفه ی لایب نیتس است. این تفاسیر مربوط به نویسندگانی از جمله بوترو، راسل و کاپلستون است. روش نگارش کتاب کاملاً توصیفی است و نویسنده صرفاً به قصد تالیف و کنار هم قرار دادن قرائت‌های مختلف از فلسفه لایب نیتس به نگارش آن دست زده است. یکی از نکات حائز اهمیت این کتاب بررسی علل گمنامی لایب نیتس به عنوان فیلسوفی بزرگ در جامعه علمی ایران است که برای این تحقیق مفید خواهد بود.

۲- مقاله رویکرد لایب نیتس به علیت در نظام هستی، حوران اکبرزاده، دو ماهنامه حکمت سینوی، شماره ۲۲، مهر و آبان ۱۳۸۲.

خانم اکبرزاده در این مقاله به توصیف اصل علیت از دید لایب نیتس پرداخته است. ایشان علیت را در منظومه فکری لایب نیتس معادل هماهنگی پیشین بنیاد می‌داند و معتقد است که لایب نیتس چون برخلاف دکارت و اسپینوزا، وجود اجسام مادی را نمی‌پذیرد، نمی‌تواند اصل علیت را نیز در بین آنها جاری بداند. از طرف دیگر لایب نیتس نمی‌تواند منکر ارتباط بین اجزا و اجسام این عالم شود و لذا به ناچار نظریه هماهنگی را مطرح ساخته تا بدین وسیله تمام آثار نظری اصل علیت را بر اجسام بار کند. این مقاله اگرچه در توصیف فلسفه لایب نیتس مفید است اما از عهده برشمردن وجوه افتراق و اشتراک دو مقوله علیت و هماهنگی پیشین بنیاد به خوبی برنیامده است.

۳- مقاله رابطه کل و جزء در فلسفه لاینیتس، زهرا نوری سنگدهی و حوریه باکویی، دو فصلنامه پژوهش‌های فلسفی، شماره ۱۵، پاییز و زمستان ۱۳۹۳.

این مقاله انواع کل و جزء و نسبت میان آنها را با توجه به مفهوم بنیادین فلسفه لایب نیتس یعنی جوهر، بررسی کرده و ارتباط این دو را با جوهر بویژه با توجه به برخی اصول اندیشه ی لایب نیتس مثل اصل امتناع تناقض، جهت کافی، هماهنگی،

اتصال و... مشخص ساخته است. نویسندگان مقاله سعی دارند تا نشان دهند که کل و جزء در فلسفه لایب نیتس از نوع فلسفی است نه منطقی؛ از این رو، در این منظومه فکری، کل را باید یک موجود منسجم دارای وحدت دانست که تمام کیفیات و حالاتش را بالقوه داراست. این مقاله هرچند مراد از کل و جزء در فلسفه لایب نیتس را به خوبی توضیح داده ولی در ادامه، تاثیر این معنا از کل و جزء، را در علوم اجتماعی مطرح نساخته است؛ در حالی که این دیدگاه، در بخشی از اندیشه اجتماعی لایب نیتس موثر بوده است.

۴- مقاله عقل و عقلانیت در فلسفه لایب نیتس، اسماعیل سعادت‌تی خسته، دو فصلنامه ی ذهن، شماره ۳۶، بهار و تابستان ۱۳۸۸.

سعادت‌تی در این مقاله به این موضوع می‌پردازد که عقل، به مثابه امری مجرد از ماده، در نظام فکری لایب نیتس، هم از حیث هستی‌شناسی و هم از حیث معرفت‌شناسی، نقش و جایگاه بسیار برجسته‌ای دارد. به نظر ایشان در معرفت‌شناسی لایب نیتس تعقل مابعدالطبیعی عالی‌ترین نوع تعقل است و تفکر ریاضی در مرتبه‌ای فروتر از آن جای می‌گیرد. از دید وی، عقیده، گمان، احساس یا تجربه ارزش معرفتی کمتری دارد و مراتب نازل‌تری از معرفت را شامل می‌شود. در این مقاله هرچند وجه تمایز عقلانیت از دیدگاه لایب نیتس و دیگر اندیشمندان و مکاتب فلسفی به خوبی توضیح یافته ولی از تاثیر دیدگاه لایب نیتس بر فلاسفه دیگر و همچنین تمدن و فلسفه معاصر غرب سخنی به میان نیاورده است.

۵- مقاله لایب نیتز، ذبیح‌الله صفا، مجله ی مهر، شماره ۱۰، ۱۳۵۲.

یکی از آثار موجود در معرفی مباحث انسان‌شناختی لایب نیتس مقاله جناب صفا است که از آن می‌توان به عنوان قدیمی‌ترین پیشینه تاریخ بحث از اندیشه لایب نیتس در ایران یاد کرد. نویسنده در این مقاله به تبیین ابعاد مختلف روحی و جسمی انسان پرداخته و صفات و ویژگی‌های هر یک را از نگاه لایب نیتس توضیح داده است.

جالب این که روایت انسان شناسانه صفا از لایب نیتس کاملاً در جدال با نظریه‌های دینی مطرح در خصوص انسان قرار دارد.

۶- پایان نامه اصل هماهنگی پیشین بنیاد در فلسفه لایب نیتس، معصومه شاکری حسین آباد، زیر نظر منوچهر صانعی دره بیدی، دانشگاه شهید بهشتی، آبان ۱۳۸۳.

شاکری در این پایان نامه سعی دارد تا یکی از مهمترین نظریه‌های فلسفی لایب نیتس یعنی نظریه هماهنگی پیشین بنیاد او را توصیف کند. ایشان علت ضرورت این کار را شبهاتی می‌داند که در مورد جبرگرایی لایب نیتس مطرح است و معتقدند که با توصیف صحیح این نظریه، هرگونه شک و شبهه در این رابطه مرتفع خواهد شد. این پایان نامه با اینکه شرح مناسبی از نظریه‌های متعدد لایب نیتس ارائه داده، در نهایت از عهده حل معضل اختیار در ضمن نظریه هماهنگی پیشین بنیاد لایب نیتس برنیامده و نتوانسته ادعای خود را به اثبات برساند. با این وجود، این پایان نامه نیز منبع مناسبی برای فهم نظریات لایب نیتس شمرده می‌شود و در این پژوهش نیز مورد استفاده قرار خواهد گرفت.

آثار تحلیلی

این دسته از منابع نیز برحسب هدفی که در پیش گرفته‌اند، به سه دسته تقسیم می‌شوند:

نقد فلسفه لایب نیتس

نمونه‌هایی از این دسته عبارتند از:

۱- کتاب شرح انتقادی فلسفه لایب نیتس، برتراند راسل، ترجمه ایرج قانونی، نشر نی، تهران، ۱۳۸۲.

به جرات می‌توان گفت مهمترین کتابی که تا کنون درباره فلسفه لایب نیتس دست کم در ایران ترجمه و عرضه شده است، کتابی است که راسل، فیلسوف معروف

انگلیسی در آن به شرح و نقد نظریه‌های لایب نیتس در حوزه‌های مختلف پرداخته است. این کتاب شامل ۱۶ فصل است. راسل در این کتاب به طرح زندگی‌نامه و مفروضات اولیه لایب نیتس و نیز اصول منطقی، فلسفی، طبیعی، معرفت‌شناسی، الهیاتی و اخلاقی او پرداخته و آنها را با نگاهی کاملاً انتقادی تحلیل کرده است. راسل، البته همانگونه که خود ادعا کرده قصد ندارد با برجسته کردن تناقضات ظاهری موجود در فلسفه لایب نیتس او را بر زمین بزند بلکه قصد او بیشتر این است تا دید فیلسوفان معاصر را به سمت فلسفه او چرخانده و نظریات او را وارد بحث و جدل‌های فلسفی کند. این کتاب علاوه بر بیان مبانی معرفتی و غیر معرفتی اندیشه فلسفی لایب نیتس سعی کرده تا بعضی از مسائل آن را عمیقاً به نقد کشد. این کتاب نیز برای پژوهش حاضر مفید فایده خواهد بود.

۲- کتاب فلسفه لایب نیتس، رابرت لتا، ترجمه ی فاطمه مینایی، انتشارات هرمس، تهران، ۱۳۸۴.

لایب نیتس معمولاً نوشته‌های خود را در قالب رساله‌های مختصر تدوین کرده است. رابرت لتا سعی کرده در کتابی با عنوان فلسفه لایب نیتس، اکثر این رساله‌ها را جمع کرده و به ارزیابی تاریخی و انتقادی آنها بپردازد. یکی از ویژگی‌های برجسته این کتاب مقایسه و در تقابل نهادن آراء لایب نیتس با دیگر اندیشمندان بزرگ غرب همچون کانت و نشان دادن تاثیر اندیشه‌های لایب نیتس بر نظریه‌های آنهاست. این کتاب نیز بویژه به دلیل ماهیت انتقادی، در پژوهش حاضر مورد استفاده ی خواهد بود.

۳- مقاله شرح و نقد آرای لایب نیتس پیرامون زمان و مکان، علی ارشد ریاحی، پژوهشنامه علوم انسانی، شماره ۳۲، زمستان ۱۳۸۰.

ارشد ریاحی در این مقاله سعی دارد تا با استفاده از اقوال مفسران و شارحان فلسفه لایب نیتس، اثبات کند که اعتقاد به حرکت مطلق و اضافی بودن مکان در

منظومه فکری لایب نیتس با یکدیگر تنافی داشته و نمی‌توان توامان به اثبات هر دوی آنها پرداخت. ایشان با ذکر افتراقات نظر نیوتون با لایب نیتس، سعی می‌کند تا نظر نیوتون در باب حرکت و مکان را قابل قبول تر از نظر لایب نیتس معرفی کند. نقدهای ایشان بر نظرات لایب نیتس اگرچه از عمق و غنای در خوری برخوردار است اما به نظر می‌رسد که اگر ایشان از منظر فلسفه ی اسلامی و حکمت الهی به نقد این آراء می‌پرداخت، نتایج بهتری به دست می‌آورد. استفاده از نظریه‌های تجربیه گرایانه نیوتون در نقد سخنان لایب نیتس آورده برجسته و درخور توجهی ندارد.

۴- مقاله بررسی و نقد الهیات لایب نیتس، صالح حسن زاده، فصلنامه حکمت و فلسفه، شماره ۲۰، زمستان ۱۳۸۸.

حسن زاده در این مقاله ابتدا در مقام ارائه توصیفی جامع از خداشناسی و الهیات دکارت و طرفداران او و سپس طرح نظریه‌های لایب نیتس در تقابل با نظریه‌های دکارت و اسپینوزا برآمده و معتقد است که الهیات لایب نیتس از جوانب مختلف با الهیات فلاسفه پیشین متفاوت است. وی در ادامه، نقدهایی را به الهیات لایب نیتس متوجه ساخته و معتقد است که این نسخه از خداشناسی، علاوه بر ویژه جبرگرایانه اش، نسخه‌ای مادی و زمینی و فیزیکی از خداوند به دست می‌دهد. این مقاله نیز برغم تلاش در نقد اندیشه لایب نیتس، ضعف جدی دارد. تردیدی نیست که الهیات لایب نیتس متفرع بر مبانی فلسفی او مثل نظریه موناد است و قاعدتا برای نقد آن باید ابتدا به نقد مبانی این اندیشه پرداخت.

اثبات فلسفه لایب نیتس

نمونه‌هایی از این آثار عبارتند از:

- ۱- کتاب فلسفه در آلمان (از لوتر تا نیچه)، دکتر کریم مجتهدی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۸۸.

این کتاب، شاید بهترین کتاب در توضیح تاثیر زمینه‌های غیر معرفتی در نظریه‌های فلسفی فیلسوفان است. نویسنده سعی کرده تا با روشی مشابه روش شناسی بنیادین نشان دهد که وضعیت اجتماعی در اعصار مختلف کشور آلمان چه تاثیری بر اندیشه‌های فیلسوفان این کشور داشته است. مارتین لوتر، لایب نیتس، ولف، کانت، فیخته، شلینگ، هگل، شوپنهاور و نیچه از جمله فیلسوفانی هستند که در این کتاب به طور خلاصه از زندگینامه و نظریه‌های فلسفی آنها سخن به میان آمده و تاثیر آنها بر جامعه زمان خودشان را متذکر شده است. این کتاب به دلیل طرح مسائل حکمت عملی برای هر یک از این فیلسوفان مخصوصاً لایب نیتس و کانت، می‌تواند در نگارش این پژوهش مفید باشد و افق جدیدی برای پیدا کردن مبانی غیر معرفتی نظریه‌های لایب نیتس و نقد آنها بر ما باز کند. البته خود نویسنده هیچ نقدی بر این نظریه‌ها وارد نکرده است.

۲- کتاب ابحاث الجدیده فی الفهم الانسان، دکتر احمد فواد کامل، دارالثقافه للنشر و التوزیع، بیروت، ۱۹۸۳.

درباره لایب نیتس و فلسفه او آثار چندانی به زبان عربی وجود ندارد ولی از بین همین تعداد کم می‌توان کتاب احمد فواد را بهترین دانست. این کتاب به نظریه‌های معرفت‌شناسی و علم‌شناسی لایب نیتس پرداخته و مسائلی همچون تقسیم معارف به ضروریه و ممکنه از سوی لایب نیتس را مدل جدیدی برای تفسیر فهم انسان معرفتی می‌کند. این کتاب قلم روانی ندارد و فهم آن برای خوانندگان غیر عرب زبان دشوار است.

۳- کتاب فلسفه لایب نیتس، منوچهر صانعی دره بیدی، نشر ققنوس، تهران، ۱۳۸۲.

صانعی در مقام یک مدافع تمام عیار در این کتاب از جامعیت فلسفه لایب نیتس دفاع کرده و با جمع کردن اندیشه‌های او در حوزه‌های مختلفی همچون منطق، مابعد

الطبیعه، اخلاق، سیاست، الهیات و علم النفس، عظمت فلسفه لایب نیتس را به مخاطبان نشان داده است. این کتاب سعی در طرح اصول مختلف برای فلسفه لایب نیتس و طبقه بندی موضوعات مختلف در چارچوب این اصول دارد. یکی از مهمترین موضوعاتی که در این کتاب مطرح شده، فلسفه اخلاق لایب نیتس است که در نوع خود تازگی و جذابیت منحصر به فردی دارد. البته همه مباحث و موضوعات طرح شده در این کتاب روان، قابل فهم و مفید فایده اند. این کتاب نیز اگر چه فاقد دید انتقادی است ولی در یافتن مبانی معرفتی نظریه های لایب نیتس به پژوهشگران کمک می کند.

۴- پایان نامه فلسفه لایب نیتس و جهان های ممکن، امرالله معین، زیر نظر محمد علی اژه ای، رشته فلسفه، مقطع دکتری، دانشگاه اصفهان، خرداد، ۱۳۸۸.

معین در این پایان نامه سعی دارد تا از نظریه جهان های ممکن لایب نیتس دفاع کرده و آن را بهترین نسخه برای ارائه خداشناسی مطلوب معرفی کند. به نظر ایشان اینکه ما همچون لایب نیتس این جهان را از بین جهان های ممکن دیگر، بهترین بدانیم باعث می شود تا در بیان صفات جمالیه الهی دچار تسلسل و نقدهای ملحدانه نشویم. این نظریه، همچنین در توجیه شرور مفید است و راه حل های زیادی برای توجیه آنها در اختیار می گذارد. البته جناب معین، به انبوه نقدهای وارده بر نظریه جهان های ممکن و جهان های موازی اشاره ای نکرده و صرفاً به فواید این نظریه در تحلیل مسائل خداشناسی پرداخته است.

۵- مقاله اختیار و جهان های ممکن از دیدگاه لایب نیتس، امرالله معین و علی ارشد ریاحی، دو فصلنامه پژوهش های فلسفی، شماره ۲۰۵، پاییز و زمستان ۱۳۸۷.

معین و ریاحی در این مقاله بعد از ارائه دیدگاه لایب نیتس در مورد اختیار انسان، این نکته را متذکر می شوند که لایب نیتس برای اثبات اختیار در انسان و خداوند و همچنین تفاوت این دو نوع اختیار، نظریه جهان های ممکن را مطرح ساخته است.

تردیدی نیست که قبل از طرح این نظریه باید مبانی دیگر لایب نیتس همچون تمایز میان ضرورت شرطی و ضرورت مطلق به اثبات برسد تا بتوان نظریه جهان‌های ممکن را برای اثبات اختیار در خداوند مورد استفاده قرار داد. این مقاله هرچند به خوبی موضوع اختیار از دید لایب نیتس را طرح و توضیح داده است ولی شاید مناسب بود مقایسه‌ای نیز بین این نظریه و دیدگاه فلسفه اسلامی که در موضوع اختیار بسیار غنی است، صورت می‌پذیرفت.

تطبیق فلسفه لایب نیتس با دیگران

برخی از این آثار عبارتند از:

۱- کتاب تئودیسه و عدل الهی، مهین رضایی، نشر سهروردی، تهران، ۱۳۸۰.

این کتاب، در حوزه هستی‌شناسی و الهیات، شاید یکی از بهترین منابع موجود است که در آن آرای هستی‌شناسی شهید مطهری و لایب نیتس درباره‌ی شرور و جبر و اختیار موجودات، مورد مقایسه و داوری قرار گرفته است. نویسنده در این کتاب سعی کرده تا نظریه جهان‌های ممکن لایب نیتس را با نظریه قضا و قدر شهید مطهری جمع کرده و در رابطه با اختیار انسان و عدل الهی نظریه‌ی نسبتاً جامعی به دست دهد. این کتاب اگر چه در نوع خود بسیار ارزنده است اما به دلیل سوگیری و پیشداوری نسبت به شهید مطهری نتوانسته به طور کامل هدف مورد نظر را تأمین کند.

۲- کتاب مکاتبات لایب نیتس و کلارک، ایچ. جی. الکساندر، ترجمه‌ی علی

ارشد ریاحی، بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۱.

لایب نیتس و کلارک، هر دو از اندیشمندان قرن هفدهمی هستند که مقالات را در تقابل نظری با یکدیگر نوشته‌اند. این مقالات اغلب در حوزه مسائل مربوط به انسان مثل علم انسان، زمان و مکان، علم النفس، جبر و اختیار انسان و افعال اوست. در این کتاب بعد از بیان زندگی‌نامه مختصر هر دو اندیشمند به توضیح محتوای

مکاتبات آنها پرداخته و سعی کرده تا نظر اندیشمندان بعدی مثل بارکلی و کانت را نسبت به این مکاتبات جمع آوری کند. این کتاب برای بیان دیدگاه‌های انسان‌شناختی لایب‌نیس بسیار مفید است، اگرچه فاقد دید انتقادی است.

۳- پایان نامه ارشد بررسی تطبیقی مساله شر از منظر ملاصدرا و لایب‌نیس، میترا صفایی، دانشگاه اصفهان، ۱۳۹۰.

از جمله منابعی که به بررسی عوامل غیر معرفتی موثر در اندیشه لایب‌نیس پرداخته پایان نامه خانم صفایی است. نویسنده در این پایان نامه به نقاط برجسته از وضعیت زندگی، اوضاع سیاسی - اجتماعی زمان لایب‌نیس و تاثیر آنها بر اندیشه‌های او پرداخته است. مهمترین مساله ای که متعاقب آشوب‌های قرن هفدهم در اروپا، ذهن لایب‌نیس را به خود مشغول داشت مساله شرور و آسیب‌های اجتماعی بود. لایب‌نیس سعی می‌کرد با دیدی فلسفی در صدد توجیه آنها برآید تا مبادا دینداری مردم آسیب ببیند. این منبع نیز در استخراج مبانی غیر معرفتی اندیشه لایب‌نیس کمک موثری به پژوهش حاضر خواهد کرد.

۴- پایان نامه عوالم ممکنه و نظام احسن در فلسفه لایب‌نیس و اندیشه کلامی طوسی و رازی، عبدالله تراوری، زیر نظر محسن جوادی، دانشگاه قم، شهریور ۱۳۹۴.

تراوری در این پایان نامه سعی دارد تا با استفاده از روش تطبیقی، افتراقات و اشتراکات دستگاه فکری لایب‌نیس را با دو تن از حکمای مسلمان یعنی خواجه طوسی و فخررازی نشان دهد. از دید وی، این سه نفر مشترکا در صدد اثبات خالقی یکتا و کامل هستند که کمالی بالاتر از آن برای او قابل تصور نباشد. از طرفی، هر سه برای اثبات این مساله از نظریه نظام احسن بهره‌جسته‌اند؛ اگرچه در نحوه بهره‌گیری از این نظریه میان آنها تفاوت‌هایی وجود دارد. فخر رازی و خواجه نصیر با استفاده از همین نظریه، نتایج دیگری همچون اثبات خلا و حسن بودن دیگر عوالم ممکنه را

نیز به اثبات می‌رسانند ولی لایب نیتس، از اثبات خالقی توانا جلوتر نمی‌رود. نویسنده در این پایان نامه اهتمام بیشتری به آرای دو اندیشمند مسلمان داشته و به آراء لایب نیتس در اثبات جهان‌های ممکن و نظام احسن بودن عالم که مشترکاتی با آراء دو اندیشمند مسلمان مذکور دارد، التفاتی چندانی نکرده است.

۵- پایان نامه منشا حس زیبایی شناسی در ناخودآگاه لایب نیتس و ناخودآگاه جمعی یونگ، سید علی ابریشم، زیر نظر اسماعیل بنی اردلان، دانشگاه هنر، اردیبهشت ۱۳۹۲.

نویسنده در این پایان نامه سعی دارد تا وجوه اشتراک و افتراق نظر یک فیلسوف و یک روانشناس را در حوزه هنر و زیبایی بررسی کند. نگارنده بر این اعتقاد است که هم لایب نیتس و هم یونگ در مقام تفسیر زیبایی و هنر مشترکا به امر فرا مادی ارجاع می‌دهند. تفاوت میان این دو این است که لایب نیتس از این امر فرا مادی تفسیری دینی ارائه می‌دهد و آن را همان روحانی شدن نفس می‌داند ولی یونگ آن را مرتبه‌اعلای خودآگاهی دانسته و همه آثار آن را به ذهن ارجاع می‌دهد. تلاش نویسنده برای نقد نظریه‌های این فیلسوف و روانشناس قابل تحسین است اما نباید از نظر دور داشت که این اختلاف ریشه در مبانی هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی این دو دارد و تنها با ارجاع به آن مبانی است که می‌توان، در خصوص آنها قضاوت و داوری کرد.

۶- مقاله بررسی تطبیقی جبر و اختیار از دیدگاه لایب نیتس و علامه طباطبایی، لیلی خیدانی و سید حسن بطحایی، فصلنامه فلسفه دین، شماره ۳۴، تابستان، ۱۳۹۹.

این مقاله به عنوان تازه‌ترین اثر در مورد اندیشه لایب نیتس، با طرح مساله جبر و اختیار سعی دارد تا افتراقات نظریه علامه طباطبایی و لایب نیتس را مطرح سازد. به نظر نگارنده لایب نیتس با تمایز نهادن بین ضرورت مطلق و مشروط و همچنین اثبات جهان‌های ممکن، اختیار انسان را به اثبات رسانده ولی علامه طباطبایی با فطری دانستن مقوله اختیار، این دو ضرورت مطلق و مشروط را زیر سوال برده است. در این

مقاله که به همت دو نفر از اساتید دانشگاه قم نگاشته شده، مبانی فلسفی لایب نیتس با بهره‌گیری از حکمت اسلامی به خوبی مورد نقادی قرار گرفته است. این مقاله نیز می‌تواند منبع مناسبی در بحث روش‌شناسی برای پژوهش حاضر باشد.

۷- مقاله نسبت فلسفه کانت با فلسفه لایب نیتس، اسماعیل سعادت‌ی خمسه، دو فصلنامه پژوهش‌های فلسفی، شماره ۲۱۴، پاییز و زمستان ۱۳۸۸.

در این مقاله نقدهای ایمانوئل کانت فیلسوف برجسته مدرن بر فلسفه لایب نیتس طرح شده است. به نظر نگارنده کانت در نقد عقل محض علاوه بر پاسخ‌گویی به شکاکیت هیوم، با جزم‌گرایی فلسفه لایب نیتس نیز به مقابله برخاسته است. از این رو، می‌توان فلسفه او را، صرف نظر از داوری درباره قوت و انسجام آن، فلسفه‌ای اصیل و بدیع به شمار آورد؛ فلسفه‌ای که توانست جریان فلسفه غربی را به مسیر تازه‌ای سوق دهد. مهمترین نقد قابل طرح به این مقاله این است که نگارنده با تفکری ارسطویی، مشی فلسفی کانت که به قول خودش مشی معتدل و میانه‌روی در بحث جزم‌گرایی و شکاکیت است؛ مورد تایید قرار داده است؛ و متقابلاً بسیاری از نقدهای وی به جزم‌گرایی لایب نیتس وارد نبوده و ناشی از عدم فهم مبانی این فیلسوف است.

لایب نیتس شناسان ایرانی

تا آنجا که راقم سطور تتبع کرده در ایران تنها پنج استاد و پژوهشگر لایب نیتس شناس وجود دارد و اکثر منابع موجود نیز به قلم ایشان تالیف و تدوین شده است:

۱- دکتر امرالله معین، عضو هیات علمی گروه فقه و حقوق اسلامی دانشکده هنر و علوم انسانی در دانشگاه فارسان شهرکرد (که متأسفانه در تاریخ ۱۶ مهر ۱۳۹۹ به دلیل ابتلا به ویروس کرونا دار فانی را وداع گفت).

۲- دکتر علی ارشد ریاحی، استادیار گروه الهیات دانشگاه اصفهان.

۳- دکتر منوچهر صانعی دره‌بیدی، استاد بازنشسته گروه فلسفه دانشگاه شهید بهشتی.

۴- دکتر کریم مجتهدی، استاد بازنشسته گروه فلسفه دانشگاه تهران و عضو هیات علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۵- دکتر محمد علی اژه ای، دانشیار گروه فلسفه دانشگاه اصفهان.

سخن پایانی

بعد از بیان این سیر آثار حول اندیشه لایب نیتس باید چند نکته پایانی را نیز بیان کرد:

۱- همانطور که بیان شد در ایران به غیر از دو اثر جزئی، تاکنون کسی به صورت جدی نسبت به گردآوری، دسته بندی و شرح و توضیح اندیشه‌های اجتماعی لایب نیتس مبادرت نکرده تا چه رسد به نقد آنها؛

۲- تا کنون هیچ اثری به تحلیل نحوه ابتدای اندیشه‌های اجتماعی لایب نیتس بر مبنای فلسفی او پرداخته است؛

۳- آثار انتقادی نسبت به نظریه‌های لایب نیتس غالباً به نقد بنا و محتوای خود نظریه‌ها پرداخته‌اند و نقد مبنای معرفتی و غیر معرفتی آنها چندان که باید مورد توجه قرار نگرفته است؛

۴- دلالت‌ها و پیامدهای نظریه‌های فلسفی لایب نیتس در اندیشه‌های اجتماعی وی و بویژه انعکاس آنها در علوم اجتماعی مدرن تاکنون حتی در آثار انگلیسی زبان نیز مورد توجه نبوده است؛

۵- در خصوص تطبیق نظریه‌های فلسفی لایب نیتس با نظریه‌های حکمت اسلامی و نقد آنها، اگرچه تاکنون کارهای متعددی صورت گرفته اما هیچکدام به ابعاد اجتماعی این نظریه‌ها عطف توجه نکرده و تفاوت این دو دستگاه نظری با توجه اجتماعیات آنها مورد ملاحظه قرار نگرفته است.

نتیجه گیری

با ملاحظه آثار پژوهشی موجود در مورد اندیشه لایب نیتس می توان نتیجه گرفت که هم در مورد اندیشه های غیر فلسفی او و هم در مورد اندیشه های فلسفی اش، کم و بیش آثاری وجود دارد اما هیچ اثری تاکنون به بررسی ابتدای اندیشه های غیر فلسفی او بر مبانی فلسفی وی پرداخته است. از این رو می توان نتیجه گرفت که تحقیق با موضوع جستجوی ارتباط درونی این نظریات و مبانی فلسفی شان، امری ضروری و با اهمیت خواهد بود که باید انجام پذیرد.

فهرست منابع

۱. الکساندر، ایچ، جی، مکاتبات لایب نیتس و کلارک، چاپ اول، ترجمه علی ارشد ریاحی، قم، انتشارات بوستان کتاب، ۱۳۸۱.
۲. جالی، نیکولاس، لایب نیتس، ترجمه سید مسعود حسینی، تهران، نشر ققنوس، ۱۳۹۱.
۳. صانعی دره بیدی، منوچهر، فلسفه لایب نیتس، چاپ اول، تهران، نشر ققنوس، ۱۳۸۳.
۴. معین، امرالله، خودانگیختگی در فلسفه نقادی کانت و فلسفه لایب نیتس، دوفصلنامه متافیزیک، شماره ۲۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۵.
۵. مجتهدی، کریم، فلسفه در آلمان، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۸.